

● व्याकरण

वाक्यप्रकार व वाक्यरूपांतर

● वाक्यप्रकार

आपण बोलताना, लिहिताना अनेक प्रकारची वाक्ये वापरतो. एकच आशय अनेक प्रकारच्या वाक्यांतून सांगता येतो. उदा., 'काल खूप पाऊस पडला', हे वाक्य अनेक प्रकारे सांगता येते.

- (१) काल फार पाऊस पडला. (विधानार्थी)
- (२) काल काही कमी पाऊस पडला नाही. (विधानार्थी)
- (३) काल काय कमी पाऊस पडला का? (प्रश्नार्थी)
- (४) काल कमी तर पाऊस पडला नाही ना? (प्रश्नार्थी)
- (५) किती अफाट पाऊस पडला काल! (उद्गारार्थी)

वाक्याचे प्रकार

(अ) आशयावरून आणि भावार्थावरून (आ) क्रियापदाच्या रूपावरून

(अ) वाक्याच्या आशयावरून आणि भावार्थावरून वाक्याचे (१) विधानार्थी (२) प्रश्नार्थी (३) उद्गारार्थी असे प्रकार आढळतात. ही वाक्ये होकारार्थी किंवा नकारार्थी असू शकतात.

(१) **विधानार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यात केवळ विधान केलेले असते त्याला 'विधानार्थी वाक्य' असे म्हणतात. उदा., (१) सचिन तेंडुलकर उत्तम फलंदाज आहे. (विधानार्थी)

(२) विटीदांडूचा खेळ अलीकडे फारसा खेळला जात नाही. (विधानार्थी)

(२) **प्रश्नार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यात प्रश्न विचारलेला असतो त्याला 'प्रश्नार्थी वाक्य' म्हणतात.

उदा., (१) तू बाहेर केव्हा जाणार आहेस? (प्रश्नार्थी)

(२) तो स्पर्धा परीक्षेत उत्तीर्ण का झाला नाही? (प्रश्नार्थी)

(३) **उद्गारार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यात मनातील विशिष्ट भाव उत्कटपणे व्यक्त केलेला असतो, त्या वाक्याला 'उद्गारार्थी वाक्य' असे म्हणतात.

उदा., किती छान आहे हे फूल! (उद्गारार्थी)

(आ) क्रियापदाच्या रूपावरूनही वाक्याचे प्रकार पडतात.

(१) **स्वार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून नुसताच काळाचा बोध होत असेल तर त्याला 'स्वार्थी' वाक्य म्हणतात.

उदा., (१) मुले शाळेत गेली.

(२) खेळाडू मैदानावर सराव करतात.

(२) **आज्ञार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून आज्ञा, आशीर्वाद, प्रार्थना, विनंती, उपदेश आणि सूचना या गोष्टींचा बोध होत असेल तर त्या वाक्याला ‘आज्ञार्थी’ वाक्य म्हणतात.
उदा., (१) ती खिडकी लावून घे. (आज्ञा)

(२) तुम्ही नक्की यशस्वी व्हाल. (आशीर्वाद)

(३) देवा, मला सद्बुद्धी दे. (प्रार्थना)

(४) कृपया, मला तुझे पुस्तक दे. (विनंती)

(५) विद्यार्थ्यांनो, खूप मेहनत करा. (उपदेश)

(६) इथे पादत्राणे ठेवू नयेत. (सूचना)

(३) **विध्यर्थी वाक्य**— ज्या वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून विधी म्हणजे कर्तव्य, शक्यता, योग्यता, इच्छा या गोष्टींचा बोध होत असेल तर त्याला ‘विध्यर्थी’ वाक्य म्हणतात.

(१) परिसर स्वच्छ ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. (कर्तव्य)

(२) आज बहुतेक पाऊस पडेल. (शक्यता)

(३) अंगी धैर्य असणाराच कठीण काम करू शकतो. (योग्यता)

(४) विद्यार्थ्यांनी वर्गात शांतता राखावी. (इच्छा)

(४) **संकेतार्थी वाक्य**— ज्या वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून अमुक केले असते तर अमुक झाले असते अशी अट किंवा संकेत, असा अर्थ निघत असेल तर त्यास ‘संकेतार्थी’ वाक्य असे म्हणतात.

उदा., (१) पाऊस पडला असता तर हवेत गारवा आला असता.

(२) मला जर सुट्टी मिळाली तर मी गावी येईन.

कृती

(१) खालील वाक्ये वाक्याच्या आशयानुसार कोणत्या प्रकारात मोडतात ते लिहा.

(१) गोठ्यातील गाय हंबरते.

(२) श्रीमंत माणसाने श्रीमंतीचा गर्व करू नये.

(३) किती सुंदर देखावा आहे हा!

(४) यावर्षी पाऊस खूप पडला.

(५) तुझा आवडता विषय कोणता?

(२) खालील वाक्ये क्रियापदाच्या रूपानुसार कोणत्या प्रकारात मोडतात ते लिहा.

(१) प्रार्थनेसाठी रांगेत उभे राहा.

(२) सरिताने अधिक मेहनत केली असती तर तिला उज्ज्वल यश मिळाले असते.

(३) विद्यार्थी कवायत करत आहेत.

(४) विद्यार्थ्यांनो सभागृहात गोंगाट करू नका.

(५) क्रिकेटच्या सामन्यात आज भारत नक्की जिंकेल.

● वाक्यरूपांतर

वाक्यरूपांतराला 'वाक्यपरिवर्तन' असेही म्हणतात. आपण बोलत असताना एकाच स्वरूपाची वाक्ये बोललो तर ती ऐकणाऱ्याला कंटाळवाणी वाटतात. शिवाय त्यातून योग्य भाव पोहोचेलच असे वाटत नाही. तद्वतच लेखकाने एकाच साच्याची वाक्ये लिखाणात वापरली तर वाचणाऱ्याला कंटाळा येतो. आपल्या बोलण्यातून, लिहिण्यातून भाषेचा डौल, भाषेचे सौंदर्य व्यक्त व्हावे असे वाटत असेल, तर छोट्या छोट्या वैविध्यपूर्ण वाक्यांतून आपली भाषा डौलदार व परिणामकारक होईल असा प्रयत्न करावा. वाक्यरूपांतराची क्षमता आत्मसात करण्यासाठी वाक्यरूपांतर करायला शिकणे साहाय्यभूत ठरते.

वाक्यरूपांतर म्हणजे वाक्यरचनेत करावा लागणारा बदल होय. हा बदल करताना एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी; ती म्हणजे, वाक्याचे रूपांतर करताना वाक्याच्या रचनेत बदल होत असला, तरी वाक्याच्या अर्थात बदल होता कामा नये. वाक्यार्थाला बाध न आणता वाक्याच्या रचनेत केलेला बदल म्हणजे 'वाक्यरूपांतर' होय.

उदा., लोकांचे दारिद्र्य पाहून मला दुःख होते. (विधानार्थी-होकारार्थी)

लोकांचे दारिद्र्य पाहून मला आनंद होत नाही. (विधानार्थी-नकारार्थी)

प्रस्तुत वाक्यात मूळ वाक्याचा अर्थ बदलून देता वाक्याचे रूपांतर केलेले आहे.

या इयत्तेत आपल्याला विधानार्थी, प्रश्नार्थी, उद्गारार्थी, आज्ञार्थी, होकारार्थी व नकारार्थी वाक्यांचे वाक्यरूपांतर शिकायचे आहे.

(अ) प्रश्नार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) जगात सर्व सुखी असा कोण आहे? (प्रश्नार्थी)

जगात सर्व सुखी असा कोणी नाही. (विधानार्थी)

(२) अपमान केल्यास कुणाला राग येत नाही? (प्रश्नार्थी)

अपमान केल्यास प्रत्येकाला राग येतो. (विधानार्थी)

वरील उदाहरणांत जे प्रश्न विचारले आहेत ते उत्तराच्या अपेक्षेने विचारलेले प्रश्न नाहीत. अशा प्रकारच्या प्रश्नांमध्ये त्यांचे उत्तर दडलेले असते. अशा प्रश्नार्थक वाक्याचे विधानार्थी वाक्यात रूपांतर करताना लक्षात ठेवावे, की

(१) प्रश्न होकारार्थी असेल तर विधानार्थी वाक्य नकारार्थी करावे.

(२) प्रश्न नकारार्थी असेल तर विधानार्थी वाक्य होकारार्थी करावे.

(आ) उद्गारार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) बापरे! केवढी उंच आहे ही इमारत! (उद्गारार्थी)

ही इमारत खूपच उंच आहे. (विधानार्थी)

(२) काल रात्री ढगांचा खूप गडगडाट झाला. (विधानार्थी)

किती गडगडाट झाला ढगांचा काल रात्री! (उद्गारार्थी)

उद्गारार्थी वाक्ये अधिक परिणामकारक वाटतात कारण एखाद्या गोष्टीतील आधिक्य, परिमाण, मोठी संख्या, विपुलता परिणामकारकतेने व्यक्त केलेली असते. विधानार्थी वाक्यात कोणत्या गोष्टीची विपुलता स्पष्ट करायची आहे ते स्पष्ट करावे. त्यासाठी खूप, प्रचंड, भरपूर यांसारखे शब्द वापरले जातात.

(इ) आज्ञार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

उदा., (१) तू नियमित व्यायाम कर. (आज्ञार्थी)

तू नियमित व्यायाम करावास. (विधानार्थी)

(२) ज्ञान संपादनासाठी भरपूर वाचन करावे. (विधानार्थी)

ज्ञान संपादनासाठी भरपूर वाचन करा. (आज्ञार्थी)

आज्ञार्थी वाक्यात आज्ञा अभिप्रेत असते. विधानार्थी वाक्यात सरळ विधान अभिप्रेत असते. या वाक्यांचे परस्पर रूपांतर करताना भावार्थ लक्षात घ्यावा.

(ई) होकारार्थी व नकारार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) त्याच्यासाठी हजार रुपये ही देखील मोठी रक्कम आहे. (होकारार्थी)

त्याच्यासाठी हजार रुपये ही काही लहान रक्कम नाही. (नकारार्थी)

(२) ही काही वाईट कल्पना नाही. (नकारार्थी)

ही कल्पना चांगली आहे. (होकारार्थी)

वरील उदाहरणांमध्ये 'मोठी' विरुद्ध 'लहान' आणि 'वाईट' विरुद्ध 'चांगली' असे विरुद्धार्थी शब्द वापरल्यामुळे वाक्याचा मूळ अर्थ बदलत नाही.

कृती

(१) खालील तक्ता पूर्ण करा.

वाक्य	वाक्यप्रकार	करावयाचा बदल
(१) दिलेल्या सूचनांचे पालन करा.	विधानार्थी करा.
(२) बापरे! किती वेगाने वाहने चालवतात ही तरुण मुले!	विधानार्थी-नकारार्थी करा.
(३) स्वयंशिस्त ही खरी शिस्त नाही का?	विधानार्थी-होकारार्थी करा.
(४) मोबाईलचा अतिवापर योग्य नाही.	आज्ञार्थी करा.
(५) खऱ्या समाजसेवकाला लोकनिंदेची भीती नसते.	प्रश्नार्थक करा.
(६) विद्यार्थ्यांनी संदर्भग्रंथांचे वाचन करावे.	आज्ञार्थी करा.

(२) कंसातील सूचनेप्रमाणे वाक्यरूपांतर करा.

(१) सकाळी फिरणे आरोग्यास हितकारक आहे. (नकारार्थी करा.)

(२) तुम्ही काम अचूक करा. (विधानार्थी करा.)

(३) किती सुंदर आहे ही पाषाणमूर्ती! (विधानार्थी करा.)

(४) पांढरा रंग सर्वाना आवडतो. (प्रश्नार्थी करा.)

(५) चैनीच्या वस्तू महाग असतात. (नकारार्थी करा.)

(६) तुझ्या भेटीने खूप आनंद झाला. (उद्गारार्थी करा.)

(७) अबब! काय हा चमत्कार! (विधानार्थी करा.)

(८) तुम्ही कोणाशीच वाईट बोलू नका. (होकारार्थी करा.)

(९) निरोगी राहावे असे कोणाला वाटत नाही? (विधानार्थी करा.)

(१०) दवाखान्यात मोठ्या आवाजात बोलू नये. (होकारार्थी करा.)

समास

- खालील वाक्ये वाचून त्यातील अधोरेखित शब्दांची वैशिष्ट्ये लक्षात घ्या.

- (१) सैनिक सीमेवर पहारा करताना प्रतिक्षण सतर्क असतात.
- (२) त्याने आपले तन मन धन राष्ट्रार्पण केले.
- (३) सदसद्विवेकबुद्धी असणारी व्यक्ती योग्यायोग्यतेचा विचार करतेच.
- (४) लंबोदराला मोदक प्रिय आहेत.

- कृती- (१) अधोरेखित शब्दांमध्ये दडलेले दोन शब्द ओळखून चौकटी पूर्ण करा.

(अ) प्रतिक्षण -	<input type="text"/>	<input type="text"/>
(आ) राष्ट्रार्पण-	<input type="text"/>	<input type="text"/>
(इ) योग्यायोग्य-	<input type="text"/>	<input type="text"/>
(ई) लंबोदर-	<input type="text"/>	<input type="text"/>

वरील उदाहरणांवरून असे लक्षात येते, की वरील प्रत्येक शब्दात दोन वेगळे शब्द आहेत. बोलताना आपण त्या दोन शब्दांशी संबंधित विभक्ती प्रत्यय, तसेच इतर शब्द गाळून वरीलप्रमाणे एक शब्द तयार करतो. उदा., 'प्रतिक्षण' हा शब्द प्रत्येक क्षणाला या दोन शब्दांसाठी वापरतो. शब्दांच्या अशा एकत्रीकरणाला 'समास' असे म्हणतात. अशा प्रकारच्या एकत्रीकरणाने जो शब्द तयार होतो त्याला 'सामासिक शब्द' म्हणतात. सामासिक शब्द कोणत्या शब्दांपासून तयार झाला हे स्पष्ट करण्यासाठी आपण त्याची फोड करून दाखवतो. या फोड करून दाखवण्याच्या पद्धतीला 'सामासिक शब्दाचा विग्रह' असे म्हणतात.

उदा.,

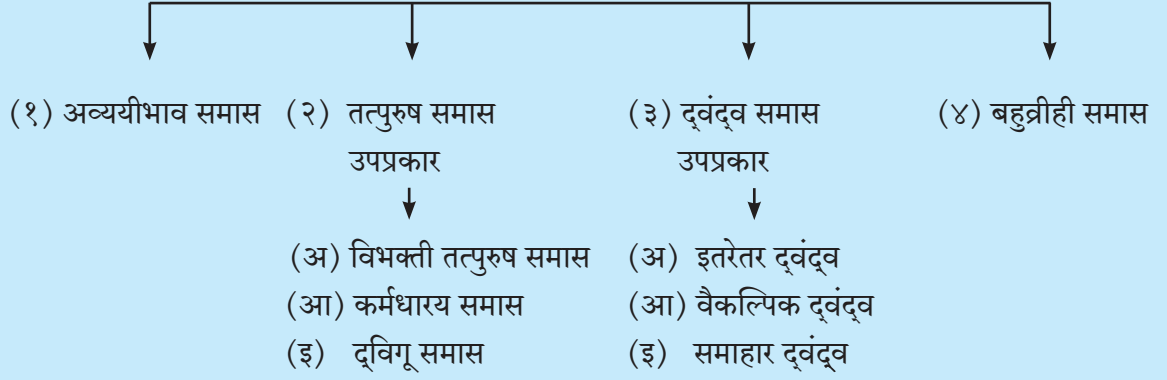
सामासिक शब्द	विग्रह
(१) ज्ञानामृत	ज्ञानरूपी अमृत/ज्ञान हेच अमृत
(२) घरोघर	प्रत्येक घरी
(३) अहोरात्र	अह (दिवस) आणि रात्र
(४) जितेंद्रिय	जिंकली आहेत इंद्रिये ज्याने असा तो

समासात कमीत कमी दोन शब्द असावे लागतात. त्या प्रत्येक शब्दाला 'पद' असे म्हणतात. त्या दोन पदांपैकी कोणत्या पदाला प्राधान्य आहे, यावरून समासाचे चार प्रकार पडतात.

पद प्राधान्य	समासाचे नाव	उदाहरणे
(१) पहिले पद प्रधान	अव्ययीभाव समास	प्रतिदिन, दिवसेंदिवस
(२) दुसरे पद प्रधान	तत्पुरुष समास	सूर्योदय, अनपेक्षित
(३) दोन्ही पदे प्रधान	द्वंद्व समास	खरेखोटे, भाजीपाला
(४) दोन्ही पदांतून तिसऱ्याच पदाचा बोध होतो.	बहुव्रीही समास	अथांग, सनाथ

या इयत्तेत आपण समासाच्या चार मुख्य प्रकारांचा आणि त्यांतील दोन समासांच्या उपप्रकारांचा अभ्यास करणार आहोत.

समासाचे प्रकार

(१) अव्ययीभाव समास-

कृती- खालील वाक्यांतील सामासिक शब्द ओळखून अधोरेखित करा.

- (१) वैभव वर्गातील कोणत्याही तासाला गैरहजर राहत नाही.
- (२) नागरिकांनी गरजू विद्यार्थ्यांना यथाशक्ती मदत केली.
- (३) रस्त्याने चालताना जाहिरातींचे फलक सध्या पावलोपावली दिसतात.

तुम्ही अधोरेखित केलेल्या सामासिक शब्दांची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

अधोरेखित केलेल्या शब्दांत-

- (१) सामासिक शब्दातील दोन पदांपैकी पहिले पद प्रधान (महत्त्वाचे) असून ते बहुधा अव्यय आहे.
उदा., गैर, यथा (आ, यथा, प्रति वगैरे उपसर्गांना संस्कृतमध्ये अव्यय म्हणतात.)
- (२) संपूर्ण सामासिक शब्द वाक्यात क्रियाविशेषणाचे काम करतो.
- (३) 'पावलोपावली' या शब्दात अव्यय दिसत नसले, तरी त्याचा विग्रह अव्ययासह केला जातो. म्हणून या शब्दाचा समावेश 'अव्ययीभाव' समासात होतो.
उदा., पावलोपावली-प्रत्येक पावलावर

यावरून असे लक्षात येते, की जेव्हा समासातील पहिले पद बहुधा अव्यय असून ते महत्त्वाचे असते व या सामासिक शब्दाचा वापर वाक्यात क्रियाविशेषणासारखा केलेला असतो, तेव्हा 'अव्ययीभाव समास' होतो.

● **कृती-** खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	जन्मापासून
(२)	प्रतिदिन
(३)	कंठापर्यंत
(४)	व्यक्तिगणिक
(५)	प्रत्येक दारी

(२) तत्पुरुष समास-

- **कृती-** खालील वाक्यांतील सामासिक शब्द ओळखून अधोरेखित करा.

- (१) मेट्रो रेल्वेचा लोकार्पण सोहळा थाटामाटात पार पडला.
- (२) सुप्रभाती तलावात नीलकमल उमललेले दिसले.
- (३) शिक्षण प्रक्रियेत पालक, शिक्षक आणि विद्यार्थी हा आदर्श त्रिकोण असतो.

तुम्ही अधोरेखित केलेल्या लोकार्पण, सुप्रभाती, नीलकमल व त्रिकोण या सामासिक शब्दांची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

- (१) या सामासिक शब्दात दुसरे पद महत्त्वाचे आहे.
- (२) सामासिक शब्दाचा विग्रह करताना अर्थाच्या दृष्टीने गाळलेले शब्द किंवा विभक्ती प्रत्यय योजावे लागतात.

- **कृती-** खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	समासाचा विग्रह	सामासिक शब्द
(१)	राजाची आज्ञा
(२)	आठ अंगांचा समूह
(३)	उत्तम असा पुरुष

यावरून असे लक्षात येते, की ज्या समासातील दुसरे पद महत्त्वाचे असते व अर्थाच्या दृष्टीने गाळलेला शब्द किंवा विभक्तीप्रत्यय विग्रह करताना घालावा लागतो. त्यास 'तत्पुरुष समास' असे म्हणतात.

तत्पुरुष समासाच्या तीन उपप्रकारांचा या इयत्तेत अभ्यास करूया.

(अ) विभक्ती तत्पुरुष समास

- **कृती-** पुढील उदाहरणांचा अभ्यास करून तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह	विभक्ती प्रत्यय किंवा विभक्तिदर्शक अव्यय
(१)	लोकप्रिय	लोकांना प्रिय
(२)	कष्टसाध्य	कष्टाने साध्य
(३)	चोरभय	चोरापासून भय
(४)	घरमालक	घराचा मालक
(५)	नाट्यगृह	नाट्यासाठी गृह
(६)	वनभोजन	वनातील भोजन

● **लक्षात ठेवा-** सामासिक शब्दांचा विग्रह करताना नामांना विभक्ती प्रत्ययांऐवजी काही काही वेळा काही शब्दयोगी अव्यये वापरली जातात. ती अव्यये त्या त्या विभक्तीचे कार्य करतात. उदा., **चतुर्थी-** करिता, प्रीत्यर्थ, साठी, **पंचमी-**पासून, पेक्षा.

विभक्ती तत्पुरुष समासाची वैशिष्ट्ये-

- (१) सामासिक शब्दातील पहिले पद नाम किंवा विशेषण असते.

- (२) सामासिक शब्दाचा विग्रह करताना पहिल्या पदाला प्रथमा व संबोधन सोडून अन्य विभक्तीचे प्रत्यय किंवा त्याच अर्थाची शब्दयोगी अव्यये वापरली जातात. ज्या तत्पुरुष समासात कोणत्यातरी विभक्ती प्रत्ययाचा किंवा त्या विभक्तीचा अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शब्दयोगी अव्ययाचा लोप करून दोन्ही पदे जोडली जातात त्यास 'विभक्ती तत्पुरुष समास' म्हणतात.

(आ) कर्मधारय समास-

- कृती- पुढील वाक्ये अभ्यासून तक्ता पूर्ण करा.

- (१) गुप्तहेर वेशांतर करून खऱ्या माहितीचा शोध घेतात.
- (२) अतिवृष्टीमुळे ओला दुष्काळ पडला.
- (३) काही माणसे केलेल्या कामाचे मानधन घेणे टाळतात.
- (४) निळासावळा झरा वाहतो बेटाबेटांतुन.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	अन्य असा वेश
(२)	दुष्काळ
(३)	मान हेच धन
(४)	निळा सावळा असा

कर्मधारय समासाची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

- (१) दोन्ही पदे एकाच विभक्तीत (प्रथमा) असतात. उदा., मुखचंद्रमा
- (२) कधी पूर्व पद (पहिले पद) विशेषण असते. उदा., कृष्णविवर
- (३) कधी उत्तर पद (दुसरे पद) विशेषण असते. उदा., घननीळ
- (४) कधी दोन्ही पदे विशेषणे असतात. उदा., श्यामसुंदर
- (५) कधी पहिले पद उपमान तर कधी दुसरे पद उपमान असते. उदा., कमलनयन, नरसिंह
- (६) कधी दोन्ही पदे एकरूप असतात. उदा., विद्याधन

ज्या समासातील दोन्ही पदे एकाच विभक्तीत म्हणजे सामान्यतः प्रथमा विभक्तीत असतात त्या समासाला 'कर्मधारय समास' असे म्हणतात.

(इ) द्विगु समास-

- कृती- खालील वाक्यांतील सामासिक शब्द ओळखून दिलेला तक्ता पूर्ण करा.

- (१) सूर्याच्या सोनेरी किरणांनी दशदिशा उजळून निघाल्यात.
- (२) नवरात्रात ठिकठिकाणी गरबा नृत्याचे कार्यक्रम चालतात.
- (३) सुरेखाला वन्यजीव सप्ताहानिमित्त झालेल्या वक्तृत्व स्पर्धेत प्रथम क्रमांक प्राप्त झाला.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	दहा दिशांचा समूह
(२)	नवरात्र
(३)	सात अहांचा (दिवसांचा) समूह

द्विगु समासाची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

- (१) द्विगु समासात पूर्वपद संख्याविशेषण असते.
- (२) हा समास नेहमी एकवचनात असतो, कारण त्यातील सामासिक शब्दावरून एका समुच्चयाचा बोध होतो.

ज्या तत्पुरुष समासातील पहिले पद संख्याविशेषण असते व त्या सामासिक शब्दावरून एका समुच्चयाचा बोध होतो, तेव्हा त्यास 'द्विगु समास' असे म्हणतात.

- **कृती-** तत्पुरुष समासाचे प्रकार ओळखून खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	समासाचा विग्रह	समासाचे नाव
(१)	सहा मासांचा (महिन्यांचा) समूह
(२)	ग्रंथालय
(३)	कर्मधारय
(४)	त्रिदल
(५)	बालकांसाठीचे मंदिर
(६)	नरश्रेष्ठ
(७)	विभक्ती तत्पुरुष

(३) द्वंद्व समास-

खालील उदाहरणांतील सामासिक शब्द ओळखून अधोरेखित करा.

- (१) पतिपत्नी ही संसाररथाची दोन महत्त्वाची चाके आहेत.
- (२) योग्य पुरावा उपलब्ध झाला, की खरेखोटे कळतेच.
- (३) स्नेहमेळाव्यात मित्रमैत्रिणींच्या गप्पागोष्टी रंगात आल्या.

- **कृती-** खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	पती आणि पत्नी
(२)
(३)	गप्पागोष्टी

यावरून असे लक्षात येते, की ज्या समासाची दोन्ही पदे अर्थदृष्ट्या प्रधान म्हणजे समान दर्जाची असतात त्याला 'द्वंद्व समास' असे म्हणतात.

सामासिक शब्दाचा विग्रह करण्याच्या पद्धतीवरून या समासाचे तीन प्रकार पडतात.

द्वंद्व समास

(अ) इतरेतर द्वंद्व समास वैशिष्ट्ये

- (१) अर्थासाठी दोन्ही पदांची अपेक्षा असते.
- (२) या समासाचा विग्रह करताना 'आणि', 'व' यांपैकी एक समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्यय वापरावे लागते.
उदा., विटीदांडू-विटी आणि दांडू

(आ) वैकल्पिक द्वंद्व समास वैशिष्ट्ये

- (१) दोन्ही प्रधान पदांपैकी एकाचीच अपेक्षा असते.
- (२) समासाचा विग्रह करताना 'किंवा', 'अथवा', 'वा' यांपैकी एक विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यय वापरावे लागते.
उदा., खरेखोटे- खरे किंवा खोटे

(इ) समाहार द्वंद्व समास वैशिष्ट्ये

- (१) समासातील पदांचा विग्रह करताना त्यातील मूळ पदांच्या बरोबर त्याच जातीच्या इतर पदार्थांचा, वस्तूंचा समावेश केलेला असतो.
- (२) समासात आलेल्या आणि त्याच जातीच्या इतर वस्तूंच्या समुदायाला महत्त्व असते, म्हणून हा समास एकवचनी असतो.
उदा., अंथरूणपांघरूण-
अंथरण्यासाठी व पांघरण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तू व इतर वस्तू

● कृती- खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	समासाचा विग्रह	समासाचे नाव
(१)	माय आणि लेकरे
(२)	इष्टानिष्ट
(३)	समाहार द्वंद्व
(४)	लहान किंवा मोठे
(५)	घरदार
(६)	इतरेतर द्वंद्व
(७)	भलेबुरे
(८)	कुलूपकिल्ली

(४) बहुव्रीही समास-

खालील उदाहरणे अभ्यासा व त्यातील सामासिक शब्द अधोरेखित करा.

- (१) कृष्णा हा माझा सहाध्यायी आहे.
- (२) काल रात्री आमच्या परिसरात नीरव शांतता होती.
- (३) रावणाला दशमुख असेही संबोधले जाते.

बहुव्रीही समासाची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

- (१) दोन्हीही पदे महत्त्वाची नसून या दोन्ही पदांशिवाय तिसऱ्याच एका पदाचा बोध होतो.
- (२) हा सामासिक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असतो.
- (३) या सामासिक शब्दाचा विग्रह करताना गाळलेली पदे योजावी लागतात.

उदा., (१) निष्कलंक- नाही कलंक ज्याला अशी ती. (व्यक्ती)

(२) नीलकंठ- निळा आहे कंठ ज्याचा असा तो. (शंकर)

ज्या सामासिक शब्दातील दोन्ही पदे महत्त्वाची नसून या दोन पदांशिवाय तिसऱ्याच एका पदाचा बोध होतो व दिलेला सामासिक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असते तेव्हा 'बहुव्रीही समास' होतो.

- कृती- खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	निघून गेले आहेत प्राण ज्याचे असा तो
(२)	नीरस
(३)	प्रमाणासह आहे जे ते
(४)	गोपाल
(५)	माशासारखे आहेत डोळे जिचे अशी ती
(६)	षडानन

प्रयोग

● उदाहरण वाचा. कृती करा.

विद्यार्थी पाठ्यपुस्तक आवडीने वाचतो.

(१) वाक्यातील क्रियापदातील धातू

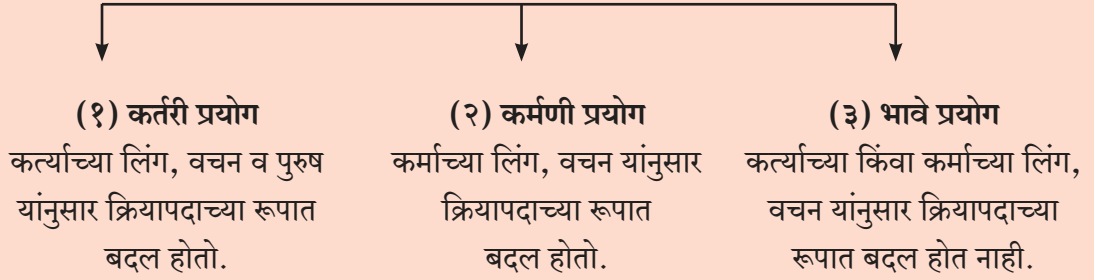
(२) पाठ्यपुस्तक आवडीने वाचणारा तो कोण ?

(३) वाचले जाणारे ते काय ?

(४) वरील वाक्यातील क्रिया कोणती ?

लक्षात ठेवा- वाक्यात कर्त्याला किंवा कर्माला प्राधान्य दिल्यामुळे क्रियापदाचे रूप त्यांच्याप्रमाणे बदलत असते. वाक्यातील कर्ता \longleftrightarrow क्रियापद, कर्म \longleftrightarrow क्रियापद या संबंधाला 'प्रयोग' असे म्हणतात.

प्रयोगाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत.

(१) कर्तरी प्रयोग-

खालील उदाहरणे वाचून कृती करा.

(१) (अ) समीर चित्र रंगवतो.

(आ) स्वाती चित्र रंगवते.

} दुसऱ्या वाक्यात क्रियापद बदलण्याचे कारण
.....

(२) (अ) मुलगी सूचनाफलक वाचते.

(आ) मुली सूचनाफलक वाचतात.

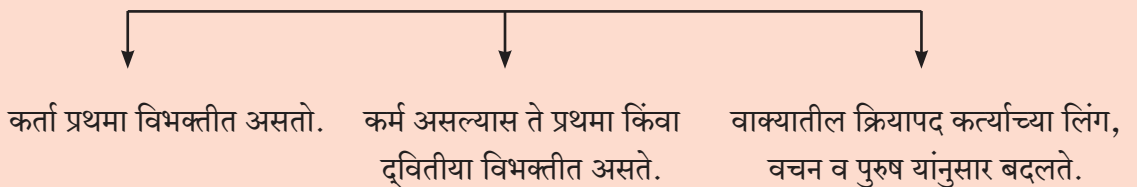
} दुसऱ्या वाक्यात क्रियापद बदलण्याचे कारण
.....

(३) (अ) आम्ही शाळेत जातो.

(आ) त्या शाळेत जातात.

} दुसऱ्या वाक्यात क्रियापद बदलण्याचे कारण
.....

कर्तरी प्रयोगाची वैशिष्ट्ये

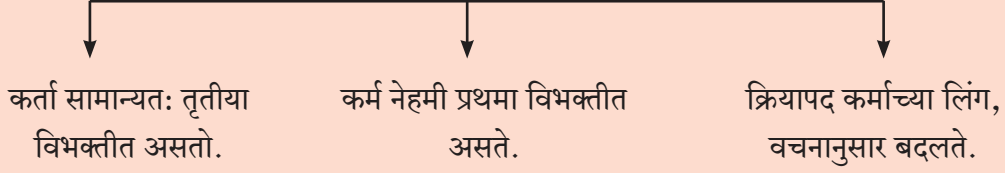
जेव्हा वाक्यातील क्रियापद हे कर्त्याचे लिंग, वचन व पुरुष याप्रमाणे बदलते तेव्हा तो 'कर्तरी' प्रयोग असतो.

(२) कर्मणी प्रयोग-

खालील उदाहरणे वाचून कृती करा.

- (१) (अ) केशवने सदरा खरेदी केला. } दुसऱ्या वाक्यात क्रियापद बदलण्याचे कारण
(आ) केशवने विजार खरेदी केली. }
- (२) (अ) कमलने बक्षीस मिळवले. } दुसऱ्या वाक्यात क्रियापद बदलण्याचे कारण
(आ) कमलने बक्षीसे मिळवली. }

कर्मणी प्रयोगाची वैशिष्ट्ये

जेव्हा वाक्यातील क्रियापद हे कर्माच्या लिंग, वचनाप्रमाणे बदलते तेव्हा तो 'कर्मणी' प्रयोग असतो.

(३) भावे प्रयोग-

खालील वाक्यांत 'रोखणे' क्रियापदाचे योग्य रूप लिहा.

- (१) सैनिकाने शत्रूला सीमेवर
(२) सैनिकांनी शत्रूला सीमेवर
(३) सैनिकांनी शत्रूंना सीमेवर

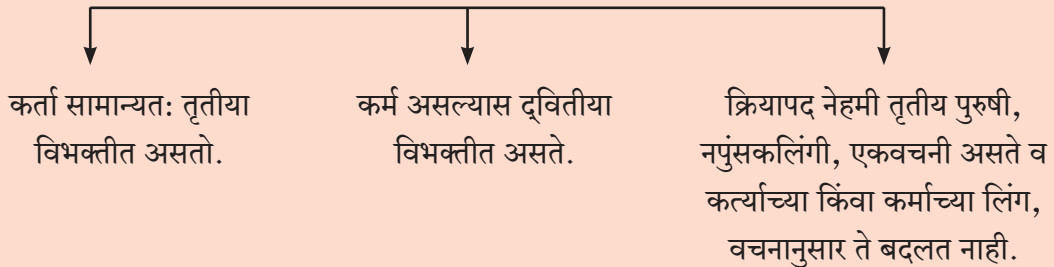
खालील वाक्यांत 'बांधणे' या क्रियापदाचे योग्य रूप लिहा.

- (१) श्रीधरपंतांनी बैलांना
(२) सुमित्राबाईंनी गाईला
(३) त्याने गोऱ्याला
(४) आम्ही शेळ्यांना

वरील वाक्यांचे निरीक्षण केल्यानंतर असे लक्षात येते, की

- (१) कर्त्याचे लिंग, वचन, पुरुष बदलूनही क्रियापदाच्या रूपात बदल होत नाही.
(२) कर्माच्या लिंग, वचनात बदल करूनही क्रियापदाच्या रूपात बदल होत नाही.
(३) वरील वाक्यांतील सर्व क्रियापदे तृतीय पुरुषी, नपुंसकलिंगी व एकवचनी आहेत.

भावे प्रयोगाची वैशिष्ट्ये

जेव्हा क्रियापदाचे रूप कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंग, वचनाप्रमाणे बदलत नसून ते नेहमी तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी व एकवचनी असून स्वतंत्र असते, तेव्हा तो 'भावे' प्रयोग असतो.

(१) खालील वाक्यांतील प्रयोग ओळखा.

- (१) मुख्याध्यापकांनी इयत्ता दहावीच्या गुणवंत विद्यार्थ्यांना बोलावले.
- (२) कप्तानाने सैनिकांना सूचना दिली.
- (३) मुले प्रदर्शनातील चित्रे पाहतात.
- (४) तबेल्यातून ब्रात्य घोडा अचानक पसार झाला.
- (५) मावळ्यांनी शत्रूस युद्धभूमीवर घेरले.
- (६) राजाला नवीन कंठहार शोभतो.
- (७) शेतकऱ्याने फुलांची रोपे लावली.
- (८) आकाशात ढग जमल्यामुळे आज लवकर सांजावले.
- (९) युवादिनी वक्त्याने प्रेरणादायी भाषण दिले.
- (१०) आपली पाठ्यपुस्तके संस्कारांच्या खाणी असतात.

(२) सूचनेनुसार सोडवा**(अ) कर्तरी प्रयोग असलेल्या वाक्यासमोर ✓ अशी खूण करा.**

- (१) गुराख्याने गुरांना विहिरीपासून दूर नेले.
- (२) सकाळी तो सरावासाठी मैदानावर गेला.
- (३) विद्यार्थ्यांनी कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला स्वागतगीत गायले.

(आ) कर्मणी प्रयोग असलेल्या वाक्यासमोर ✓ अशी खूण करा.

- (१) सुजाण नागरिक परिसर स्वच्छ ठेवतात.
- (२) शिक्षकाने विद्यार्थ्यांस शिकवले.
- (३) भारतीय संघाने विश्वचषक स्पर्धा जिंकली.

(इ) भावे प्रयोग असलेल्या वाक्यासमोर ✓ अशी खूण करा.

- (१) आज लवकर सांजावले.
- (२) त्याने कपाटात पुस्तक ठेवले.
- (३) आम्ही अनेक किल्ले पाहिले.

अलंकार

आपण जेव्हा कथा, कादंबरी, कविता, नाटक वगैरे साहित्य वाचतो तेव्हा दैनंदिन जीवनातील भाषेपेक्षा थोडी वेगळी भाषा आपल्याला वाचायला मिळते. आपल्याला साहित्य वाचनाचा आनंद मिळवून देण्यात यांतील भाषेचा मोठा वाटा असतो. दैनंदिन व्यवहारातील भाषेपेक्षा साहित्याची भाषा ज्या घटकांमुळे वेगळी ठरते, त्यातील एक घटक म्हणजे 'अलंकार' होय.

अलंकाराचे 'शब्दालंकार' आणि 'अर्थालंकार' हे दोन प्रकार आहेत. त्यांपैकी यमक, अनुप्रास, श्लेष हे शब्दालंकार आणि उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, व्यतिरेक, दृष्टान्त, चेतनगुणोक्ती हे अर्थालंकार आपण अभ्यासले आहेत. या इयत्तेत आपण अनन्वय, अपन्हुती, अतिशयोक्ती व अर्थान्तरन्यास हे अर्थालंकार अभ्यासणार आहोत.

(१) अनन्वय -

खालील उदाहरणांचे निरीक्षण करा व कृती सोडवा.

(१) आहे ताजमहाल एक जगती तो तोच त्याच्यापरी

(२) ह्या आंब्यासारखा गोड आंबा हाच.

(अ) वरील दोन्ही उदाहरणांतील उपमेये- ,

(आ) वरील दोन्ही उदाहरणांतील उपमाने- ,

निरीक्षण केल्यानंतर वरील उदाहरणांत उपमेय व उपमान एकच आहेत, असे लक्षात येते.

अनन्वय अलंकाराची वैशिष्ट्ये

(१) उपमेय एखाद्या गुणाच्या बाबतीत अद्वितीय असते.

(२) उपमेयाला योग्य असे उपमान मिळू शकत नाही म्हणून उपमेयाला उपमेयाचीच उपमा द्यावी लागते.

इतर अनेक अलंकारांमध्ये एखाद्या वस्तूची तुलना दुसऱ्या समान वस्तूशी करून आपण वर्णन करतो; पण कधी कधी उपमेय हे एखाद्या गुणाच्या बाबतीत इतके अद्वितीय असते, की त्याला योग्य असे उपमानच मिळत नाही. अशावेळी उपमेय हे उपमेयासारखेच आहे असे सांगितले जाते. या ठिकाणी 'अनन्वय' अलंकार होतो.

उपमेयाला दुसऱ्या कशाचीच उपमा देता येत नसेल म्हणजेच जेव्हा उपमेयाला उपमेयाचीच उपमा दिली जाते तेव्हा 'अनन्वय' अलंकार होतो.

(अनन्वय म्हणजे संबंध. अनन्वय म्हणजे तुल्य अनन्वय (संबंध) मिळत नाही असा- अतुलनीय)

उदा., अर्जुनाचे वर्णन करताना कवी मोरोपंत म्हणतात-

झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु यासम हा ।

'अर्जुनासारखा पराक्रमी अर्जुनच', हे स्पष्ट करण्यासाठी प्रस्तुत ओळी आलेल्या आहेत. 'अर्जुन' हेच उपमेय व उपमान आहे.

(२) अपन्हुती-

खालील उदाहरणांचे निरीक्षण करा व कृती सोडवा.

उदा., न हे नयन, पाकळ्या उमलल्या सरोजांतील ।

न हे वदन, चंद्रमा शरदिचा गमे केवळ ॥

पहिल्या ओळीतील उपमेय व उपमान
↓
[]

दुसऱ्या ओळीतील उपमेय व उपमान
↓
[]

- (१) उपमेयाला लपवले जाते.
- (२) उपमेय असूनही ते उपमेय नाही तर उपमानच आहे असे सांगितले जाते. म्हणजेच—
- (३) उपमेयाचा निषेध केला जातो.
- (४) निषेध दर्शवण्यासाठी न, नव्हे, नोहे, नसे, कसले असे शब्द येतात.

उपमेयाचा निषेध करून उपमेय हे उपमानच आहे, असे जेव्हा सांगितले जाते तेव्हा 'अपन्हुती' अलंकार होतो.

तो चंद्रमा निज तनूवरि डाग लाहे ॥

- (१) एखाद्या गोष्टीचे, प्रसंगाचे वर्णन केलेले असते.
- (२) ते वर्णन अधिक फुगवून केलेले असते.
- (३) त्यामुळे त्या वर्णनाची असंभाव्यता, कल्पनारंजकता अधिक स्पष्ट होते.

कोणतीही कल्पना आहे त्यापेक्षा खूप फुगवून सांगताना त्यातील असंभाव्यता अधिक स्पष्ट करून सांगितलेली असते. त्यावेळी 'अतिशयोक्ती' हा अलंकार होतो.

उदा., दमडिचं तेल आणलं, सासूबाईचं न्हाणं झालं
मामंजींची दाढी झाली, भावोजीची शेंडी झाली
उरलं तेल झाकून ठेवलं, लांडोरीचा पाय लागला
वेशीपर्यंत ओघळ गेला, त्यात उंट पोहून गेला.

दमडीच्या तेलात कोणकोणत्या गोष्टी उरकल्या हे सांगताना त्या वस्तुस्थितीपेक्षा कितीतरी गोष्टी फुगवून सांगितल्या आहेत.

(४) अर्थान्तरन्यास-

खालील उदाहरणाचे निरीक्षण करा व अभ्यासा.

उदा., तदितर खग भेणे वेगळाले पळाले ।

उपवन-जल-केली जे कराया मिळाले ॥

स्वजन, गवसला जो, त्याजपाशी नसे तो ।

कठीण समय येता कोण कामास येतो ?

नलराजाने हंसाला पकडल्यानंतर बागेत जलक्रीडेसाठी जमलेले इतर सर्व पक्षी घाबरून पळाले. त्याच्याजवळ कोणीच राहिले नाही. एवढी हकीकत सांगून झाल्यावर कवीने त्यावरून एक सामान्य सिद्धान्त सांगितला, की 'कठीण प्रसंगी कोणीच आपल्या उपयोगी पडत नाही.'

अर्थान्तरन्यास अलंकाराची वैशिष्ट्ये

(१) विशेष उदाहरणांवरून एखादा सर्वसामान्य सिद्धान्त सांगितला जातो.

(२) सामान्य विधानाच्या समर्थनार्थ विशेष उदाहरणे दिली जातात.

(३) अर्थान्तर- म्हणजे दुसरा असा अर्थ. न्यास म्हणजे शेजारी ठेवणे.

या अलंकारात एका अर्थाचा समर्थक असा दुसरा अर्थ त्याच्या शेजारी ठेवणे म्हणजेच एक विशिष्ट अर्थ दुसऱ्या व्यापक अर्थाकडे नेऊन ठेवणे, म्हणजे 'अर्थान्तरन्यास' होय.

उदा., होई जरी संतत दुष्टसंग,
न पावती सज्जन सत्त्वभंग;
असोनिया सर्प सदाशरीरी;
झाला नसे चंदन तो विषारी.

सज्जन सतत जरी दुष्टांच्या संगतीत आले तरी सज्जनांची सात्त्विकता नष्ट होत नाही, हा विशेष सिद्धान्त सांगितल्यानंतर कवी निसर्गातले एक सामान्य उदाहरण देतात. साप चंदनाच्या झाडावर सतत राहतात तरीपण चंदनाचे झाड मात्र विषारी बनत नाही.

कृती

(१) खालील ओळींतील अलंकार ओळखून त्याचे नाव लिहा.

(१) वीर मराठे आले गर्जत!

पर्वत सगळे झाले कंपित!

(३) खालील कृती करा.

(१) कर्णासारखा दानशूर कर्णच.

वरील वाक्यातील- उपमेय

उपमान

(२) न हे नभोमंडल वारिराशी आकाश

न तारका फेनचि हा तळाशी

पहिल्या ओळीतील- उपमेय

उपमान

दुसऱ्या ओळीतील- उपमेय

उपमान

(४) खालील तक्ता पूर्ण करा.

क्र.	उदाहरण	सामान्य सिद्धान्त	विशेष गोष्टी
(१)	जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय!' मी जातां राहिल कार्य काय? सूर्य तळपतिल, चंद्र झळकतिल; तारे अपुला क्रम आचरतिल, असेच वारे पुढे वाहतिल, होईल कांही का अंतराय?	--	--
(२)	सखेसोयरे डोळे पुसतिल, पुन्हा आपल्या कामिं लागतिल उठतिल, बसतिल, हसुनि खिदळतील मी जातां त्यांचें काय जाय?	--	--

